

Zijnsverstaan bij Heidegger, Schopenhauer en Borges

Bram Zoon

Martin Heidegger hecht een gering belang aan onze individualiteit. Hij laat niet na om keer op keer de overtuiging te bestrijden dat wij onszelf en onze toekomst naar onze hand zouden kunnen zetten. Maar hij legt bij mijn weten niet uit waaróm we dat niet kunnen. Of, anders gezegd, waarom is onze persoonlijkheid eigenlijk zo onbeduidend en waarom frustreert ze onze pogingen om tot zijnsverstaan te komen? Daar wil ik nu verder op ingaan. Ik ga daarbij te rade bij Arthur Schopenhauer en Jorge Luis Borges.¹

Ten slotte wil ik dan aandacht besteden aan de zijnservaring als zodanig, iets dat we bij Heidegger alleen in indirecte zin aantreffen en waar ik hier aandacht voor wil vragen. In ontische zin valt er wel degelijk iets over de zijnservaring te zeggen. Heidegger, de denker, roept dichters te hulp om ervan te spreken. Borges, de dichter én denker, roept bijvoorbeeld Schopenhauer te hulp, hij geeft uitdrukking aan de wijze waarop de zijnservaring aan hem verschijnt. Hij vertolkt daarmee iets dat min of meer ontbreekt in Heideggers filosofie.

Maar voordat ik op de geringheid van onze individualiteit inga, eerst over de *onbeduidendheid van ons bestaan* zélf en over de verborgen schat die in het heden kan worden gevonden. Dat doe ik aan de hand van Arthur Schopenhauer. In zijn essay ‘Aantekeningen bij de leer aangaande de nietigheid van het aanzijn’ zegt hij meteen iets belangrijks over het zijn. Het zijn, aldus Schopenhauer, ‘is als een heimelijk bewustzijn, waaraan wij toebehoren, een nooit uit te putten bron van de eeuwigheid, om daaruit steeds gedurende ons leven te kunnen vernieuwen.’ Als hij spreekt over onze eindigheid spreekt hij – in zijn prachtige stijl en beelden – eerst over het heden. Over de wijze waarop wij ermee omgaan en het zijn daar in ontkend of verwaarloosd hebben. ‘Het heden wordt niet geteld, slechts als een wijze om een gesteld doel te bereiken.’ In een dergelijke wereld is geen rust, of stabiliteit, ‘alles ijlt, vliegt,’ er is alleen gekakker. ‘Niemand is gelukkig maar streeft zijn leven lang naar een vermeend geluk, dat hij zelden bereikt en ook dan slechts om ontgoocheld te worden: in de regel echter loopt ten slotte elk als een schipbreukeling en van de mast beroofd de haven in.’^{2 3} Het is alsof Schopenhauer een beroep doet op de roep van ons geweten, hij wil ons terug roepen, om het zijn niet achteloos of hooghartig terzijde te schuiven.

Daarna komt hij terug op onze eindigheid, ik citeer: ‘Daarom zullen de meesten van ons, als zij aan het eind terugzien, [...] verwonderd zijn te zien, dat datgene wat zij zo ongewaardeerd en ongenoten lieten voorbijgaan, juist hun leven was, juist dat was in welks verwachting zij leefden. En zo is dan de levensloop van de mens in de regel deze, dat hij, door de hoop voor de mal gehouden, de dood in de armen danst.’⁴ Terwijl dit leven ‘[...] niets anders is dan een tevergeefs

¹ Een onderdeel genomen uit mijn essay *Kabinet van Heidegger* (2020), pag. 68 – 73.

² Arthur Schopenhauer – *Parerga en paralipomena* (Querido 1908), vertaling van *Parerga und Paralipomena: kleine philosophische Schriften* (1851). ‘Parerga en paralipomena’ is Grieks voor ‘aanvullingen en bijvoegsels’. Dit citaat is afkomstig uit het tweede deel, in het essay: ‘Aantekeningen bij de leer aangaande de nietigheid van het aanzijn’, pag. 211-216.

³ Het is hier van belang om erop te wijzen dat Schopenhauer een nadrukkelijk onderscheid maakt tussen de negativiteit van het welzijn en het geluk, in tegenstelling tot de positiviteit van de aan het leven ontspringende wezenlijke nood, de smart.

⁴ Arthur Schopenhauer – ‘Aantekeningen bij de leer aangaande de nietigheid van het aanzijn’, in: *Parerga en paralipomena*, pag. 213.

pogen om over de armzaligheid van ons bestaan heen te komen'. En dan spottend: 'Want wat zijn, bij het licht gezien, edelstenen, paarden, veren, rode zijde bij vele kaarsen, dansers en springers, maskeraden, enz.?'⁵

Hier staat het woord van de metafysicus Schopenhauer tegenover het woord van de existentiële filosoof Heidegger. Naar mijn gevoel komen zij nader tot elkaar, maar scheren ze in verklarende zin vlak langs elkaar. Toch blijft er, naast onmiskenbare overeenkomsten, een wereld van verschil tussen beiden bestaan. De een spreekt direct van het zijn en de ander zwijgt over 'de bron van de eeuwigheid', verlevendigt de ontzetting in ons dat (bijna) niets vanzelfsprekend is. Bij de een is de persoonlijkheid gering en bij de ander meer raadselachtig. Schopenhauer spreekt van het ongeluk dat de onverzadigde wil in ons leven teweegbrengt, Heidegger spreekt van de 'zijnsvergetelheid'. Schopenhauer zou men bij wijze van spreken willen 'omarmen' vanwege zijn illusieloosheid, zijn stijl en zijn humor, terwijl Heidegger afstandelijker is en lijkt. De eerste spreekt van een taak die we in het leven hebben en van de verveling afweren, de ander van onze geworpenheid.

Maar waartoe leidt al dit gedelibereer, dit vergelijken? Misschien tot dit, dat beide denkers weet hebben van de onbevredigdheid van ons gewone (schijn) bestaan, de noodwendigheid van de dood, en van het wonder van het er-zijn. Of van het leven als een vergissing, als een onbeduidendheid, die ons daarom uitdaagt of vraagt om ons hiervan af te wenden, om te keren, naar het zijn en deze als verschijning, buiten onze verdiensten om, te verstaan. Beiden koesteren hetzelfde doel, alleen de wegen om het te benaderen verschillen fundamenteel: bij Heidegger is het *ontbergen*, terwijl het bij Schopenhauer de *aan-schouwing* is, als voorwaarden om tot het zijnsverstaan te komen of te geraken.

Iets soortgelijks bestaat er tussen Heidegger en Borges, zoals we zullen zien. Eerst wil ik ingaan op Borges tekst: *Het onbeduidende van de persoonlijkheid*.⁶ Daaruit blijkt dat Heidegger onze persoonlijkheid terecht als onbetrouwbaar heeft gekwalificeerd. Onduidelijk blijft evenwel of hij zich in Borges' argumenten zou kunnen vinden.

Onze persoonlijkheid is een illusie, zegt Borges in deze uiteenzetting. En: 'Er is niet zo'n afgebakend ik. Wie de persoonlijke identiteit definieert als privébezit, als een schatkist aan herinneringen, vergist zich.'⁷ Degene die dat doet verwacht de betekenis van het geheugen als een opslagruimte met 'alle ontelbare bewustzijnstoestanden' die zich daar afspelen. Degenen die zich op de rol van het geheugen beroepen, bedriegen zichzelf. 'Ze liggen [onze herinneringen] in jaren opgestapeld, ontoegankelijk voor onze smachtende hebzucht.'⁸ En dan opnieuw: 'Er is niet zo'n afgebakend ik. We hoeven maar een eindje te lopen door de meedogeloze strengheid die de spiegels van het verleden ons voorhouden om ons vreemden te voelen en domweg in de war te raken van onze voorbijgane dagen. We gaan dan snel onze fundamentele onsamenhangendheid zien.'⁹ Borges beschrijft Torres Villaroels ervaringen in dit verband: '[...] hij zag dat hij gelijk was aan de anderen,

⁵ Idem, pag. 214.

⁶ Deze en volgende aanhalingen zijn afkomstig uit 'Het onbeduidende van de persoonlijkheid' (1925), Jorge Luis Borges – *De essays*, 2016, pag. 38 – 46.

⁷ Idem, pag. 39.

⁸ Idem, pag. 39.

⁹ Idem, pag. 40.

dat wil zeggen, dat hij niemand was, of hooguit een onbegrijpelijke kakofonie, die voortleefde in de tijd en zich vermoede in de ruimte.¹⁰

Ik ben niet wat ik zie, niet wat ik hoor, ik ben mijn zintuigen, mijn bezigheid, niet. Het leven is ware verschijningsvorm, de zintuigen bedriegen niet, het verstand bedriegt. Ik ben niet mijn lichaam, maar wat ben ik dan wel? Een open mysterie, verbonden met kosmische energie? Of is het ik louter logische urgentie, zonder eigen karakteristieken of onderscheidende kenmerken van individu tot individu? Het bewustzijn – de laatste mogelijkheid om het ik te lokaliseren – blijkt ongeschikt.¹¹

Het illusoire karakter van ons ik wordt ook goed zichtbaar in het volgende citaat van Borges. Het is tevens een mooi en veelzeggend literair voorbeeld van de zijnservaring en van het zijnsverstaan in het bijzonder en van de zojuist aangehaalde ‘horizonversmelting’.

Daarmee kom ik tegemoet aan het onmogelijke bezwaar van de afwezigheid van een illustratie van de zijnservaring in deze overweging. Waarom? Omdat het zijn voorbij al ons spreken en denken ligt. Desondanks meen ik dat met deze literaire vertelling de zijnservaring benaderd wordt.

Ik doe dit aan de hand van een citaat uit diens ‘Geschiedenis van de eeuwigheid’ (1936).¹² Hij bespreekt een wandeling, beschrijft een stemmingsanekdote. Ik geef hieronder alvast enkele kenmerken van deze zijnservaring.¹³

De wandelaar stelt vast dat het hier om ‘een kleinigheid [gaat], die te vluchtig en extatisch is om het een avontuur te noemen’. Het is ‘te irrationeel en [nauwelijks] gevoelig voor een gedachte’.

De wandelaar koestert ‘geen bepaald plan’. ‘Om de verwachting niet te vermoeden.’

De hoofdpersoon ervaart ‘een soort vertrouwelijke aantrekkingskracht’.

‘Op goed geluk’ gaat hij zijn weg. Terugkijkend zegt hij: ‘Ik aanvaardde, zonder enig bewust vooroordeel.’

De wandelaar begeeft zich in ‘een grensgebied, naburig en mythologisch tegelijk’.

Het is de atmosfeer die tegen ‘de rug van het bekende’ ligt.

Hij is in een staat van ‘zeer serene gedachteloosheid’. ‘De oneindige substantie van de avond.’ Een ‘duizelingwekkend wordende stilte’.

‘Ik voelde me dood,’ zegt de protagonist. Hij wordt overvallen door het besef van ‘een onbestemde angst doordrenkt met weten’.

De hoofdrolspeler wordt ‘de bezitter van de verborgen of ontbrekende betekenis van het onbevattelijke woord eeuwigheid’. Hij zegt: ‘tijd is een illusie’ en ‘het leven is te arm om niet ook onsterfelijk te zijn’.

Het bewuste citaat luidt als volgt:

‘Ik wil hier een ervaring vastleggen die ik enkele avonden geleden had: een kleinigheid, die te vluchtig en extatisch is om het een avontuur te noemen, en te irrationeel en gevoelig voor een gedachte. Het gaat om een tafereel en het woord ervoor: een woord dat ik eerder heb uitgesproken,

¹⁰ Idem, pag. 41.

¹¹ Ik heb hier gebruikgemaakt van Borges’ overwegingen op pag. 45 en 46.

¹² In dit bijzondere citaat zet Borges zijn *theorie van de eeuwigheid* uiteen. Zijn veelzeggende verantwoording en toelichting luidt: ‘Het is een povere eeuwigheid, al zonder God of andere baas, en zonder archetypen. Ik heb haar in het boek *El idioma de los argentinos* (De taal van de Argentijnen), van 1928, uiteengezet. Ik schrijf over wat ik toen zei; de titel boven de pagina was *Sentirse en muerte* (Zich in de dood voelen): ‘De geschiedenis van de eeuwigheid’ (1936); Jorge Luis Borges: *De essays*, 2016, pag. 216 – 217.

¹³ Ik zal hier later nog op terugkomen.

maar tot dan toe niet met volledige overgave had ondergaan. Ik zal het hier schetsen, met de bijkomstigheden van tijd en ruimte die het te kennen gaven.

Het zit als volgt in mijn geheugen. De middag die aan de bewuste avond voorafging was ik in Barracas, een buurt waar ik niet vaak kwam, en die zo ver lag van de buurten waar ik later doorheen liep, dat dat al een vreemde smaak aan die dag gaf. Ik had geen bepaald plan voor de avond; omdat de atmosfeer heel rustig was, besloot ik wat te wandelen en te mijmeren. Ik wilde geen doel aan die wandeling verbinden; ik hield mijn horizon zo open mogelijk om de verwachting niet te vermoeien met het dwangmatige vooruitzicht op iets specifieks. Ik liep in de zwakke maat van het mogelijke, op goed geluk, zoals dat heet; ik aanvaardde, zonder enig bewust vooroordeel, behalve dat ik de avenues en de brede straten meed, de meest duistere invitaties van het toeval. Toch dreef een soort vertrouwelijke aantrekkingskracht me steeds verder weg naar buurten waarvan ik de naam altijd wil onthouden en die me respect inboezemen. Ik bedoel niet mijn eigen buurt, het precieze kader van mijn kinderjaren, maar de nog geheimzinnige naaste omgeving: een grensgebied dat ik in woorden volledig, maar in werkelijkheid nauwelijks heb bezeten, naburig en mythologisch tegelijk. De keerzijde, de rug van het bekende, dat is wat die voorlaatste straten voor mij vertegenwoordigen, bijna even wezenlijk onbekend als het onderaardse cement van ons huis of ons onzichtbare skelet. De wandeling bracht me bij een hoek. Ik ademde avond in, in zeer serene gedachteloosheid. Mijn visioen, beslist niet gecompliceerd, leek nog vereenvoudigd door mijn vermoeidheid. Het typische maakte het onwezenlijk. De straat bestond uit lage huisjes, en al was het eerste woord dat in aanmerking kwam misschien “armoede”, het tweede was ongetwijfeld “geluk”. De straat was zo arm en zo aanminnig als maar kan. Geen enkel huis waagde zich tot de straat; de vijgenboom verduisterde de gevel; de portiekjes – hoger dan de gestrekte muurlijnen – leken gemaakt van de oneindige substantie van de avond. De stoep verhief zich steil boven de straat; de straat was van elementaire modder, modder van Zuid-Amerika waarover nog geen conquista [strijd, verovering] was gegaan. Aan het eind zakte het steegje, al half pampa, af naar de Maldonado. Boven de troebele, chaotische aarde was het of een roze muur geen maanlicht herbergde, maar innerlijk licht uitstraalde. Niets zal de tederheid beter kunnen benoemen dan dat roze.

Ik stond naar die eenvoud te kijken. Ik dacht, ongetwijfeld hardop: Dit is hetzelfde als dertig jaar geleden... Dat tijdstip giste ik: in andere landen pas geleden, maar hier, aan deze veranderlijke kant van de wereld, al heel ver weg. Misschien zong er een vogel en voelde ik voor het beest een kleine liefde, van vogelformaat; maar waarschijnlijker is dat in die duizelingwekkend wordende stilte geen ander geluid klonk dan het eveneens tijdloze getjirp van de krekels. De voor de hand liggende gedachte *ik ben in de achttiende eeuw* was niet langer een verbale benadering van wat ik voelde, maar verdiepte zich tot werkelijkheid. Ik voelde me dood, ik voelde me een abstracte waarnemer van de wereld: een onbestemde angst doordrenkt met weten, wat de helderste vorm van metafysica is. Nee, ik dacht niet dat ik was opgezwommen tegen de zogenaamde wateren des Tijds; veeleer waande ik me de bezitter van de verborgen of ontbrekende betekenis van het onbevattelijke woord *eeuwigheid*. Pas later slaagde ik er in die impressie te definiëren.

Ik omschrijf het nu als volgt: die zuivere voorstelling van homogene dingen – avonddrust, oplichtend muurtje, landelijke geur van kamperfoelie, oeroude modder – is niet alleen identiek aan wat zoveel jaren geleden op deze hoek was; het is dat zelfde, zonder gelijkenis en herhaling. Tijd is, voor zover we die identiteit al aanvoelen, een illusie: het feit dat een moment niet te onderscheiden of los te maken is van zijn schijnbare gisteren of anders van zijn schijnbare vandaag, is voldoende om het begrip uiteen te doen vallen.

Het is duidelijk dat het aantal van zulke momenten in een mensenleven niet oneindig is. De elementaire momenten – die van fysiek lijden en fysiek genot, die van de opkomende slaap, die van het luisteren naar muziek, die van grote intensiteit of grote tegenzin – zijn nog onpersoonlijker. Ik trek bij voorbaat deze conclusie: het leven is te arm om niet ook onsterfelijk te zijn. Maar wij zijn zelfs niet zeker van deze armoede, want de tijd is weliswaar makkelijk weerlegbaar op het gevoelsmatige, maar niet op het verstandelijke vlak, waar het begrip opeenvolging onlosmakelijk mee verbonden is. Moge, dus, het even ontwaarde beeld beklijven in deze stemmingsanekdote en

het ware moment van extase en de mogelijke insinuatie van eeuwigheid, waarmee die avond mij zo rijkelijk bedeede, in de toegegeven besluiteloosheid van deze pagina.’

Er zijn zeker overeenkomsten tussen het erzijn van Heidegger en de eeuwigheid van Borges aan te wijzen. Wat hierbij toch vooral moet worden opgemerkt is dat Borges als verbeelders en Heidegger als denker, als hermeneut ingaat op de zijnservaring. Toch is dit onderscheid tussen denker en dichter analytisch van aard, de werkelijkheid is veel genuanceerder en gecompliceerder. Borges was niet alleen een romancier, een schrijver, maar ook een denker. Dit geldt niet of minder voor Heidegger, hij is en blijft de denker, die ons via zijn bijzondere wijze van beschouwen mogelijkheden laat zien waaronder *het rijk van zijn* kan worden verstaan.¹⁴

Als de een de eeuwigheid of het zijn langs directe weg oproept en verbeeldt, doet de ander dat langs de weg van het denken. Dit laatste is de grote verdienste – en dat kan hier niet genoeg onderstreept worden – van Heidegger. In zoverre vullen beide beelden van het zijn elkaar aan. Beide beogen hetzelfde, alleen de ingang, de wijze van benaderen is fundamenteel anders en verschillend. Borges is een schrijver die de hulp van denkers inroept, zoals Schopenhauer. Terwijl Heidegger als denker juist steun zoekt bij de dichters, de vertolkers van het onzegbare, zoals Hölderlin. Ook zij naderen elkaar op het Zijn, maar scheren in verklarende zin langs elkaar, net zoals Heidegger en Schopenhauer. Zowel Heidegger als Borges bieden de ervaring van de leegte – het niets – aan, zonder te vervallen in een materialisme, dat steeds de neiging heeft om ons zaken voor te stellen, of voor ons te plaatsen, afsnijdt.

©Bram Zoon (2020)

¹⁴ ‘Het rijk van het zijn’ is ontleend aan: Herman de Coninck (Mechelen, 21 februari 1944 – Lissabon, 22 mei 1997) - *Tirade*, jaargang 24 (nrs. 252 - 261)(1980).